

ความเป็นไปได้ของรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธรบาทสระบุรี ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8

ตะวัน วีระกุล* และโชติมา จตุรวงศ์
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
*Corresponding author: weerakoon_t@silpakorn.edu

บทคัดย่อ

การศึกษาที่ผ่านมาส่วนใหญ่เชื่อว่ารูปแบบของมณฑปพระพุทธรบาทสระบุรี ซึ่งเป็นหลังคาถ่อมมุงดังที่ปรากฏในปัจจุบัน เป็นรูปแบบที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา อย่างไรก็ตามมณฑปพระพุทธรบาทสระบุรี ได้ผ่านการบูรณะหลายครั้งตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ นอกจากนั้นการศึกษายังตั้งข้อสันนิษฐานว่า หลังคามณฑปเดิมอย่างน้อยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 มีลักษณะเป็นมณฑปห้ายอดตามที่บันทึกในพระราชพงศาวดาร บทความนี้จะนำเสนอความเป็นไปได้ของรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธรบาทสระบุรี ที่ได้รับการบูรณะในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 หรือพระเจ้าเสือ (ครองราชย์ พ.ศ. 2246-2251) หลังจากแรกสร้างในสมัยพระเจ้าทรงธรรม (ครองราชย์ พ.ศ. 2154-2171) โดยใช้วิธีการศึกษาทั้งด้านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย ด้วยการหาช่องว่างทางวิชาการจากการสำรวจการศึกษาที่ผ่านมา นำไปสู่การตั้งคำถามของการศึกษา แล้วทำการสำรวจภาคสนามทั้งการรังวัดสถาปัตยกรรมและถ่ายภาพ เพื่อนำมาวิเคราะห์และสันนิษฐานรูปแบบของสถาปัตยกรรม ผลการศึกษาได้นำเสนอสมมติฐานของรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธรบาทแบบห้ายอดสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ได้เป็นสองแนวทาง คือ มณฑปแบบห้ายอดที่ยอดเล็กสี่ยอดตั้งอยู่ในทิศทั้งสี่อย่างเจดีย์เหลี่ยมห้ายอดเหนือรอยพระพุทธรบาทวัดพระพุทธรณาย และมณฑปแบบห้ายอดซึ่งเกิดจากการถ่อมมุงของหลังคา ผลการวิเคราะห์นี้จะช่วยก่อให้เกิดข้อถกเถียงต่อลักษณะหลังคามณฑปแบบถ่อมมุงที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาใดในประวัติศาสตร์

คำสำคัญ : 1. พระพุทธรบาท 2. สระบุรี 3. มณฑป 4. มณฑปพระพุทธรบาท 5. สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8

Possible roof forms of the Mondop of Phra Phutthabat, Saraburi during the reign of King Sanphet VIII

Tawan Weerakoon* and Chotima Jaturawong

Faculty of Architecture, Silpakorn University, Bangkok 10200, Thailand

**Corresponding author: weerakoon_t@silpakorn.edu*

Abstract

Most recent studies have assumed that the current indented-corner roof form of the Mondop of Phra Phutthabat in Saraburi originated during the Ayutthaya period. However, the structure has undergone multiple restorations from the Ayutthaya through the Rattanakosin periods. Some scholars have hypothesized that the earlier roof form—at least during the reign of King Sanphet VIII—was a five-spire Mondop, as recorded in the royal chronicles. This research explores the possible roof forms of the Mondop during the restoration under King Sanphet VIII, or King Suea (r. 1703–1709 CE), following its original construction during the reign of King Songtham (r. 1611–1628 CE). The study employs methods from both architectural history and traditional Thai architecture, beginning with a literature review to identify academic gaps, followed by field surveys, architectural measurements, and photographic documentation. Based on this analysis, two possible interpretations of the five-spire roof form are proposed. First, a structure with four smaller spires positioned at the cardinal directions, similar to the square five-spire chedi above the Buddha's footprint at Wat Phutthachai. Second, a five-spire roof form created through the technique of corners indentation. These findings contribute to ongoing discussions regarding the origins and historical development of the indented-corner Mondop roof style in Thai architectural history.

Keywords: 1. Phra Phutthabat 2. Saraburi 3. Mondop 4. Mondop of Phra Phutthabat 5. King Sanphet VIII

บทนำ

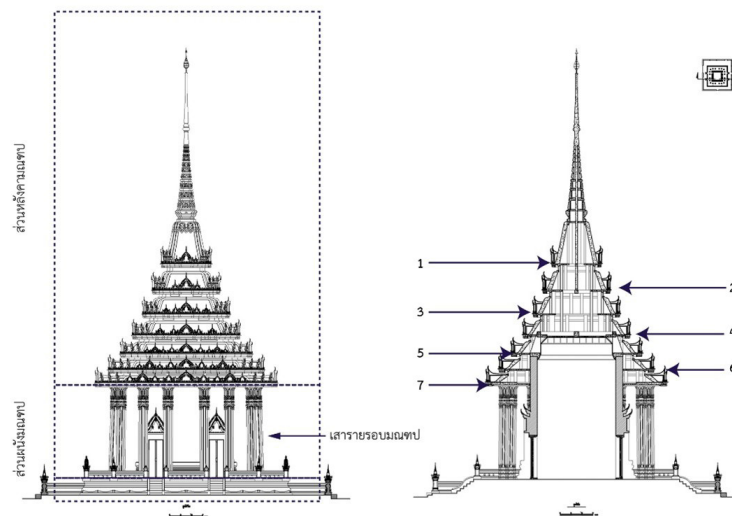
บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอความเป็นไปได้ของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีในช่วงสมัยอยุธยา ว่ามีความแตกต่างจากมณฑปพระพุทธบาทปัจจุบัน และยังมีอธิบายถึงรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทหายอดในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 โดยอาศัยข้อมูลทางประวัติศาสตร์และการเทียบเคียงกับงานศิลปกรรมกับมณฑปรอยพระพุทธบาทในพื้นที่ต่าง ๆ ที่ร่วมสมัยอยุธยา เพื่อหารูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทในช่วงอยุธยาตอนปลายและความเป็นไปได้ของหลังคามณฑปพระพุทธบาทหายอดตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร

ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม (ครองราชย์ พ.ศ. 2154-2171) แห่งกรุงศรีอยุธยา พบรอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณบรรพต ทรงโปรดให้สร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธบาท (Pakdeekham & Pakdeekham, 2018, p. 367) และสถาปนาพื้นที่โดยรอบรอยพระพุทธบาทเป็นพระอารามขึ้น ความสำคัญของรอยพระพุทธบาทเขาสุวรรณบรรพตได้พัฒนาเป็นพื้นที่แสวงบุญสำคัญนอกเกาะอยุธยา ทำให้การขุดหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวถึงสิ่งที่เป็นหลัก เป็นประธานเป็นศรีพระนครนอกเมือง ประกอบด้วย พระบรมพุทธรูปเขาสุวรรณบรรพต และพระปฎิมาพระบรมฉายในป่าแขวงเมืองสระบุรี (The three testimonies of Ayutthaya: Testimony of the inhabitants of the old capital, testimony of Khun Luang Wat Pradu Songtham, and testimony of Khun Luang Ha Wat, 2010, p. 258) ซึ่งทำให้กษัตริย์อยุธยาทุกพระองค์ในยุคหลังจากพระเจ้าทรงธรรมล้วนเสด็จมานมัสการรอยพระพุทธบาท และทำการสมโภชต่อเนื่องอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้ง มณฑปพระพุทธบาทที่พระเจ้าทรงธรรมทรงสร้างครอบรอยพระพุทธบาทไว้ก็ยิ่งทวีความสำคัญเพราะเป็นอาคารที่ครอบรอยพระพุทธบาทสำคัญของอยุธยา จึงปรากฏการบูรณะปรับเปลี่ยนไปในแต่ละรัชกาลในช่วงอยุธยาตลอดมา หากนับระยะเวลาตั้งแต่พบรอยพระพุทธบาทและก่อกมณฑปครอบจนถึงช่วงเวลาที่จีนค้าขายสวนพลูจุดไฟเผาอมณฑปพระพุทธบาทเพื่อล่อเอาทองไปก็ล่วงระยะเวลากว่า 142 ปี

มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี ปัจจุบันได้ผ่านการบูรณะใหญ่ครั้งล่าสุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยกรมศิลปากร การบูรณะนี้ยังคงรักษาลักษณะเดิมของมณฑป

พระพุทธบาทจากเมื่อคราวการบูรณะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ที่ปรับเปลี่ยนไปอย่างชัดเจนคือ การเปลี่ยนโครงสร้างจากโครงสร้างไม้เป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ส่งผลต่อรูปทรงหลังคาที่มีการยกชั้นเชิงกลอนระหว่างชั้นหลังคา เพื่อให้สามารถระบายอากาศจากใต้ฝ้าเพดานได้ ขนาดความกว้างของอาคารมณฑปยังคงเดิมด้วยผังอาคารสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้าง 13.50 เมตร ยาว 13.50 เมตร (ระยะเสารายภายนอก) พื้นที่ภายในสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้าง 7.15 เมตร ยาว 7.15 เมตร มีประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกและตะวันตกด้านละสองประตู ผนังด้านทิศใต้และเหนือเป็นผนังทึบไม่มีช่องเปิดภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทธรรมชาติ มีมณฑปน้อยครอบอยู่ภายใน

จากแบบสำรวจมณฑปพระพุทธบาท (บูรณะโดยกรมศิลปากร) แสดงให้เห็นชุดผนังของมณฑปพระพุทธบาทตั้งขึ้นรับหลังคามณฑปในชั้นเชิงกลอนที่ 4 โดยมีเสาพะโลรอบ (ภาพที่ 1 (ซ้าย)) ทำหน้าที่รับโครงสร้างหลังคาชั้นเชิงกลอนที่ 5, 6, 7 (ภาพที่ 1 (ขวา)) ซึ่งหากเปรียบเทียบกับรูปถ่ายเก่าในสมัยรัชกาลที่ 5 ชุดแนวผนังมณฑปยังคงอยู่ตำแหน่งเดิมทำให้เข้าใจได้ว่าการบูรณะใหญ่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่บนรูปแบบดั้งเดิมของมณฑปพระพุทธบาทที่บูรณะขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งทำการบูรณะส่วนหลังคาชั้นใหม่ทั้งหมด ตามข้อมูลในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวบรรยายว่า “เมื่อครั้งแผ่นดินตากนั้นให้ขึ้นไปทำเป็นแต่หลังคามุงกระเบื้องกันพระพุทธบาทไว้พาลง” (The royal chronicles of Thonburi: The reign of King Borommaraça IV (King Taksin), Bradley edition, 2008, p. 209) แสดงว่ามณฑปพระพุทธบาทในสมัยกรุงธนบุรีมีความเสียหายไปถึงส่วนโครงสร้างหลังคาด้วย ส่งผลให้ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ต้องทำเครื่องหลังคาชั้นใหม่ “โดยโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองปรุงเครื่องมณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่” (The royal chronicles of Thonburi: The reign of King Borommaraça IV (King Taksin), Bradley edition, 2008, p. 209) ข้อมูลนี้ชี้ให้เห็นว่าอาคารมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่เห็นในปัจจุบัน เป็นรูปทรงมณฑปที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 1 แบบรูปด้าน มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (ซ้าย) และรูปตัดแสดงชั้นเชิงกลอน 1-7 มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี (ขวา)
(ที่มา : Tawan Weerakoon)

การศึกษามณฑปพระพุทธบาทสระบุรี

ที่ผ่านมา มีผู้ศึกษามณฑปพระพุทธบาทสระบุรีไว้บ้าง แต่เป็นเพียงภาพกว้างและกล่าวถึงมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในลักษณะปัจจุบัน อาทิ “สถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจำลอง” โดย สมโชค สินธุกุล (Sinnugool, 2005) ได้รวบรวมข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทในภาพกว้าง ยังไม่มีการวิเคราะห์เชื่อมโยงในเชิงลึกถึงมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี “การศึกษาสถาปัตยกรรมไทยเครื่องยอดทรงมณฑป-บุษบก” โดย ณัฐฤต สุนทรรัตน์ (Sunthareerat, 2011) ศึกษาภาพกว้างของเครื่องยอดมณฑปและบุษบก โดยมีส่วนย่อยส่วนหนึ่งศึกษาเกี่ยวกับมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี ในมิติทางประวัติศาสตร์ รูปแบบและพัฒนาการของรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรม รวมถึงมีการสันนิษฐานรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทในสมัยต่าง ๆ ผลการศึกษายังคงใช้รูปแบบมณฑปพระพุทธบาทในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทในช่วงอยุธยาตอนปลาย

ผลการศึกษาที่ผ่านมาชี้ให้เห็นว่า ส่วนใหญ่ยังยึดรูปแบบของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในรูปทรงปัจจุบันว่าเป็นรูปลักษณะของมณฑปพระพุทธบาทที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

ร่องรอยมณฑปพระพุทธบาทสมัยอยุธยาจากเอกสารประวัติศาสตร์

เนื่องจากมณฑปพระพุทธบาทผ่านการบูรณะมาหลายครั้ง แต่เพื่อศึกษาว่ามณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยามีรูปแบบ

อย่างไร การศึกษานี้จึงได้สืบค้นจากเอกสารช่วงอยุธยาตอนปลาย พบว่ามีบันทึกถึงมณฑปพระพุทธบาทผ่านบุคคลที่ได้เดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทในสมัยอยุธยา และคัดเฉพาะเอกสารที่บรรยายถึงมณฑปพระพุทธบาท โดยเรียงลำดับตามช่วงเวลาจากใหม่ไปหาเก่า ดังนี้

คำให้การขุนโกลน (Collection of historical archives, volume 8 (collection of historical archives, part 7 and part 8), 1964) เอกสารสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นการสอบทานกรมการเมืองที่รักษาพระพุทธบาทสระบุรี ในช่วงอยุธยาตอนปลาย ให้ข้อมูลถึงมณฑปพระพุทธบาทในช่วงอยุธยาตอนปลาย

ขุนโฉนทาคำฉันท (Bunnawat Khamchan, 1959) เขียนโดยพระมหานาค วัดท่าทราย เป็นการเขียนพรรณนาแบบฉันท ถึงการเสด็จมาสมโภชพระพุทธบาทของกษัตริย์อยุธยา ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และผู้เขียนต้องเคยเดินทางมานมัสการพระพุทธบาทจึงสามารถบรรยายสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี พระมหานาคได้ให้รายละเอียดทั้งภายนอกและภายใน รวมถึงการประดับตกแต่งต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาทไว้อย่างละเอียด

วิเศษาคะทะระ หนึ่งในคณะราชทูตศรีลังกาที่เดินทางมากรุงศรีอยุธยา เพื่อขอพระสมณทูตกลับไปประกาศพระศาสนาในเกาะลังกา โดยเดินทางเข้ามาช่วงสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในช่วง พ.ศ. 2293 (Sutakul, 1965) ซึ่งได้บันทึกการเดินทางมานมัสการรอยพระพุทธบาทและได้บรรยายถึงมณฑปรอยพระพุทธบาทสระบุรีไว้

Jacobus van den Heuvel พ่อค้าชาวฮอลันดาแห่งบริษัทอินเดียตะวันออก (Vereenigde Oostindische Compagnie หรือ VOC) ได้รับคำเชิญจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศให้ร่วมไปในงานนมัสการรอยพระพุทธบาท ใน พ.ศ. 2280 และได้บันทึกการเดินทางของเขาไว้ในหนังสือ “In The King's Trail” (Raben & Na Pombejra, 1997) โดยบรรยายถึงมณฑปพระพุทธบาทและบอกระยะของอาคารทั้งภายนอกและภายในไว้

เบื้องต้นผู้เขียนได้นำข้อมูลจากบันทึกดังกล่าวข้างต้นมาจำแนกรายละเอียดองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี โดยแยกตามองค์ประกอบของตัวอาคาร ประกอบด้วย ส่วนหลังคา ส่วนผนังภายใน ส่วนผนังภายนอก และพื้นที่ภายใน เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นรูปแบบที่แน่ชัดของมณฑปพระพุทธบาทในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 รายละเอียดองค์ประกอบต่าง ๆ ของมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี

ผู้บันทึก	ส่วนหลังคา	ผนังภายนอก	ผนังภายใน	พื้นที่ภายใน
คำให้การขุนหลวงสมัยตันรัตนโกสินทร์	หลังคามุงกระเบื้องแบบวัดพนัญเชิง หลังคามุงทองคำ	ผนังกระจก	ผนังกระจก	ปูด้วยแผ่นเงิน ขนาดพื้นที่ภายใน 7.5 x 7.5 ตารางเมตร
พระมหานาค วัดท่าทราย สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	หลังคาห้ายอด ประดับด้วยซุ้ม มีกระจิง บราลี และพญานาค ปิดมุมหลังคา	1) ผนังประดับด้วยกระจก ฐานอาคารเป็นฐานบัวประดับด้วยรูปสิงห์ ครุฑ อสุร เทพพนม 2) ทางเข้ามีซุ้มประตูที่หน้าบัน เป็นพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ	ไม่ระบุ	1) ปูด้วยแผ่นเงิน 2) พระมณฑปทองสวมทับรอยพระพุทธบาท
วิไลภาคะระ สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ราว พ.ศ. 2293	หลังคามียอดมุงกระเบื้องทอง (ผู้เขียนตีความว่าเป็นยอดมณฑป)	1) ผนังประดับแผ่นทองคำ ผังพลอย (ผู้เขียนตีความว่าเป็นปูนปั้นประดับกระจก) 2) ประตูหุ้มทอง	ผนังประดับแผ่นทองคำ ผังพลอย (ผู้เขียนตีความว่าเป็นปูนปั้นประดับกระจก)	1) ปูด้วยแผ่นเงิน 2) มณฑปน้อยหลังคาซ้อนสามชั้นสวมครอบรอยพระพุทธบาท 3) ขนาดพื้นที่ภายใน 7.5 x 7.5 ตารางเมตร
Jacobus van den Heuvel สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ราว พ.ศ. 2280	ยอดทรงกรวยเหลี่ยมพีระมิด มุงหลังคาด้วยดีบุก	1) ผนังประดับกระจก 2) ซุ้มประตูทางเข้าสองทางด้านตะวันออกและตะวันตก	ผนังภายในประดับกระจก	1) ปูด้วยแผ่นเงิน 2) มณฑปน้อยครอบรอยพระพุทธบาทปิดด้วยแผ่นทอง 3) ขนาดพื้นที่ภายใน 7.31 x 7.31 ตารางเมตร 4) ขนาดอาคารภายนอก 9.9 x 9.9 ตารางเมตร

จากข้อมูลของบุคคลที่บันทึกถึงมณฑปพระพุทธบาทในข้างต้น ให้ข้อมูลตรงกันถึงลักษณะของการประดับด้วยกระจกที่ผนังทั้งภายนอกและภายใน แต่ในส่วนหลังคาของมณฑปพระพุทธบาทมีเพียงพระมหานาค วัดท่าทราย เท่านั้นที่กล่าวว่า เป็นมณฑปห้ายอด นอกนั้นก็กล่าวเพียงหลังคาเป็นยอดกรวยแหลม (ยอดมณฑป) ในการสันนิษฐานถึงส่วนหลังคามณฑปนั้นต้องทราบถึงผนังของมณฑปปัจจุบันว่าใช้ผนังอาคารมณฑปตั้งแต่สมัยอยุธยาหรือไม่ เพื่อให้การ

สันนิษฐานอยู่บนฐานของโครงสร้างจริงในช่วงอยุธยา ดังนั้นผู้เขียนจึงตั้งข้อสมมุติฐานของผนังออกเป็นสองส่วนจากข้อมูลข้างต้น คือ ส่วนเสารายโดยรอบมณฑป และผนังมณฑปในปัจจุบัน ดังนี้

เสารายโดยรอบมณฑปพระพุทธบาท เป็นสิ่งก่อสร้างเพิ่มในสมัยรัตนโกสินทร์

จากการศึกษานักที่เกี่ยวกับมณฑปพระพุทธบาทในสมัยอยุธยาตอนปลาย ผู้เขียนพบประเด็นสำคัญว่าบันทึกเหล่านี้

ไม่มีการกล่าวถึงเสารายภายนอกมณฑปพระพุทธรบาทเลย โดยเฉพาะวิละภาเคณะระ ที่ได้เดินทักษิณาวรรตรอบมณฑปพระพุทธรบาทสามรอบนั้น กลับไม่มีการกล่าวถึงเสารายโดยรอบ และหากมีเสารายปรากฏในผังพื้นแบบเช่นปัจจุบันย่อมต้องกีดขวางการเดินทักษิณาวรรตของพุทธศาสนิกชนที่เข้ามากราบรอยพระพุทธรบาทเป็นอย่างมาก ซึ่งเป็นไปได้ว่าเสารายรอบมณฑปพระพุทธรบาทเป็นงานก่อสร้างเพิ่มเติมในสมัยรัตนโกสินทร์ พร้อมกับการปรับปรุงทรงของหลังคามณฑปให้มีชุดชั้นเชิงกลอนมากขึ้นเป็นเจ็ดชั้นเชิงกลอน ซึ่งปกติการซ้อนชั้นเชิงกลอนของหลังคามณฑปในสมัยอยุธยาจะซ้อน

เพียงสี่ถึงห้าชั้นเชิงกลอนเท่านั้น สอดคล้องกับข้อมูลจากกรณีศึกษา พบว่ามณฑปพระพุทธรบาทในพื้นที่อื่น ๆ ที่อยู่ร่วมสมัยอยุธยา ก็ไม่พบเสารายรอบมณฑป อาทิ มณฑปพระพุทธรบาท วัดใหญ่อินทารามวรวิหาร จังหวัดชลบุรี (ภาพที่ 2 (ซ้าย)) มณฑปพระพุทธรบาท วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี (ภาพที่ 2 (กลาง)) และมณฑปพระพุทธรบาทไพศาล วัดพระพุทธรบาท จังหวัดนครสวรรค์ (ภาพที่ 2 (ขวา)) ซึ่งทั้งหมดมีรูปแบบผนังก่อรับโครงหลังคา มีคันทวยรับปลายเชิงชายชั้นเชิงกลอนสุดท้าย และมีการซ้อนชั้นเชิงกลอนเพียงสี่ถึงห้าชั้นเชิงกลอนเท่านั้น

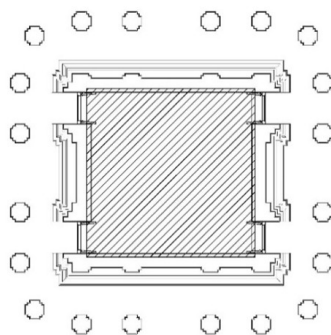

ภาพที่ 2 มณฑปพระพุทธรบาท วัดใหญ่อินทารามวรวิหาร จังหวัดชลบุรี (ซ้าย), มณฑปพระพุทธรบาท วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี (กลาง) และมณฑปพระพุทธรบาทไพศาล วัดพระพุทธรบาท จังหวัดนครสวรรค์ (ขวา)
(ที่มา : Tawan Weerakoon)

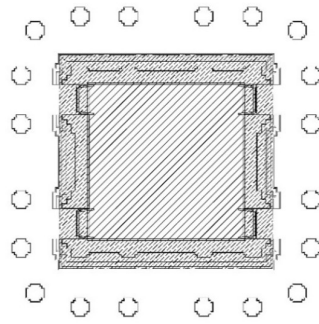
ผนังมณฑปพระพุทธรบาทปัจจุบันยังเป็นผนังมณฑปชุดเดิมจากสมัยอยุธยาตอนปลาย

เมื่อผู้เขียนนำขนาดพื้นที่ประมาณการจากข้อมูลในสมัยอยุธยาเทียบกับชุดผนังมณฑปพระพุทธรบาทปัจจุบัน พบว่าผนังมณฑปพระพุทธรบาทปัจจุบันเป็นผนังอาคารมณฑป

ชุดเดิมจากสมัยอยุธยา เพราะลักษณะประตูเข้าออกตรงกับข้อมูลในเอกสารที่ปรากฏในสมัยอยุธยา และตำแหน่งผนังสอดคล้องกับพื้นที่ประมาณการจากบันทึกที่ได้แสดงไว้ในตารางที่ 1 และที่ปรากฏดังภาพที่ 3 และ 4

ภาพที่ 3 ลายเส้นเปรียบเทียบระหว่างพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธรบาทจากการประมาณการของ วิละภาเคณะระ ราชทูตลังกา และค่าให้การขุ่นโซลน (เส้นแวง) 7.5 x 7.5 ตารางเมตร กับพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธรบาทปัจจุบัน
(ที่มา : Tawan Weerakoon)

ภาพที่ 4 ลายเส้นเปรียบเทียบระหว่างพื้นที่ภายในและภายนอกมณฑปพระพุทธรูปจากการประมาณการของ Jacobus van den Heuvel (เส้นแรเงาแสดงพื้นที่ภายใน 7.31 x 7.31 ตารางเมตร เส้นแรเงาที่แสดงพื้นที่ภายนอก 9.9 x 9.9 ตารางเมตร) กับพื้นที่ภายในมณฑปพระพุทธรูปปัจจุบัน (ที่มา : Tawan Weerakoon)

ลักษณะหลังคามณฑปก่อนรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ พ.ศ. 2246-2251)

สถาปัตยกรรม “มณฑป” ปรากฏครั้งแรกในสถาปัตยกรรมอยุธยาเมื่อพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้ก่อพระมณฑปครอบพระสุเมงคัลปิตร (The royal chronicles of Ayutthaya, Bradley edition, 2006, p. 223) ซึ่งเกิดก่อนการพบรอยพระพุทธรูปพระสุเมงคัลปิตรและก่อมณฑปครอบไม่นานนัก อาคารมณฑปของทั้งมณฑปพระสุเมงคัลปิตรและมณฑปพระพุทธรูปต่างถูกบูรณะใหม่ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ด้วยเช่นกัน ทำให้หลักฐานรูปแบบหลังคาดั้งเดิมของมณฑปไม่เหลือให้ศึกษา การศึกษาจึงต้องอาศัยการเทียบเคียงกับรูปแบบหลังคามณฑปจากอาคารลักษณะใกล้เคียงเพื่อทำความเข้าใจถึงรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธรูปพระสุเมงคัลปิตร ซึ่งต้องทราบก่อนว่าลักษณะหลังคามณฑปมีรูปแบบอย่างไร ในที่นี้จึงนำเสนอหลักฐานสำคัญสองชิ้น เพื่อแสดงถึงรูปแบบหลังคามณฑปในช่วงก่อนยุคสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 เพื่อให้เข้าใจลักษณะหลังคามณฑปในช่วงนั้น ดังนี้

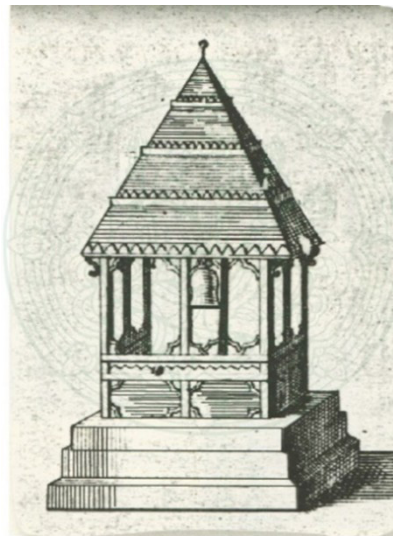
บุษบกธรรมาสน์ วัดมณีชลขันธ์ (อาจารย์ประเวศ ลิ้มปรีงษ์ ให้คำจำกัดความบุษบกว่า “อาคารไม่มีฝา ไร้ท้าว

บัลลังก์ เป็นอาคารโถง” แต่ในเอกสารประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาเรียก “พระมณฑปน้อย”) มีการระบุช่วงเวลาการสร้างอย่างชัดเจนในปี พ.ศ. 2225 (The Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization), 2007) ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ครองราชย์ พ.ศ. 2199-2231) หลังคาทรงมณฑปซ้อนสี่ชั้นเชิงกลอนทรงกรวยสี่เหลี่ยมไล่ขนาดจากหลังคาชั้นล่างซึ่งกว้างที่สุดจนถึงส่วนแคบสุดบนยอดเมื่อด้านบน ลักษณะพิเศษของหลังคาบุษบกหลังนี้คือ การย่อเก็จที่เชิงชายและมีบันแถลงที่กึ่งกลางและยังไม่มีการย่อมุมที่หลังคา (ภาพที่ 5)

หอรฆัง วัดพระยาคลัง จากภาพลายเส้นของหมอบแกมปีเฟอร์ ซึ่งเข้ามาอยุธยาในช่วง พ.ศ. 2233 (Kaempfer, 2002, p. 9) ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (ครองราชย์ พ.ศ. 2231-2246) หมอบแกมปีเฟอร์บันทึกถึงสถานที่หนึ่งเรียกว่า “วัดพระยาคลัง” ได้แสดงรูปอาคารหลังหนึ่งซึ่งคือหอรฆัง ประเด็นที่น่าสนใจของอาคารหลังนี้คือ รูปทรงหลังคากรวยสี่เหลี่ยมซ้อนชั้นสี่ชั้นเชิงกลอน และที่ชายคาทุกชั้นประดับด้วยกระจังที่เชิงชาย ซึ่งเป็นลักษณะของหลังคามณฑปในยุคสมัยนั้น (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 5 หลังคาบุษบกธรรมาสน์ วัดมณีชลขันธ์ (ที่มา : Tawan Weerakoon)

ภาพที่ 6 หลังคาหระฆัง วัดพระยาคลัง (ที่มา : Kaempfer, 2002, p. 9)

บุษบกธรรมาสน์ วัดมณีชลขันธ์ และหระฆังในวัดพระยาคลัง เป็นหลักฐานทางศิลปวัตถุเพียงไม่กี่ชิ้นที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบหลังคาของอาคารมณฑปในช่วงก่อนยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 เพราะสามารถระบุช่วงเวลาได้อย่างแน่ชัด ด้วยลักษณะหลังคาทรงกรวยสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนสี่ชั้นเชิงกลอน ไม่มีคันทวยที่ชายคา และที่พื้นหลังคายังไม่ปรากฏการย่อมุม

ความเป็นไปได้ของรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธรบาทสระบุรีในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8

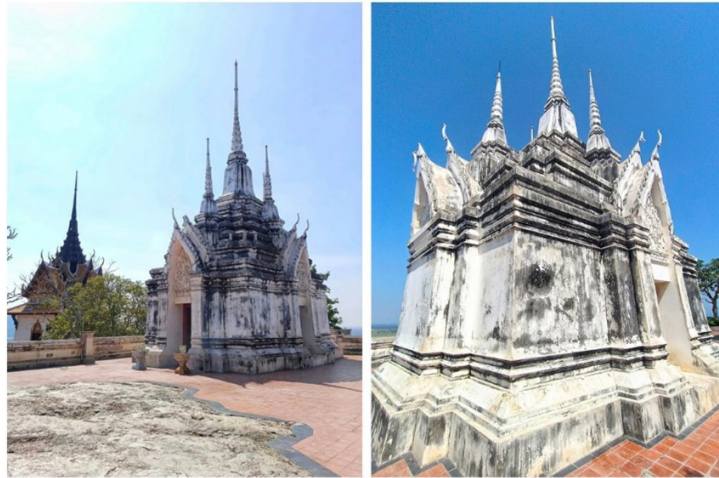
การศึกษาข้างต้นทำให้ทราบว่า เสารายโดยรอบมณฑปพระพุทธรบาทเป็นองค์ประกอบเพิ่มเติมมาในสมัยหลัง และแนวผนังอาคารมณฑปพระพุทธรบาทปัจจุบันเป็นผนังก่ออย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ข้อมูลทั้งสองส่วนเป็นข้อกำหนดเบื้องต้นในการสันนิษฐานรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธรบาท ซึ่งการศึกษาใช้สัดส่วนของหลังคามณฑปพระพุทธรบาทปัจจุบันเป็นรูปแบบตั้งต้นในการสันนิษฐาน และตัดปีกชายคาที่สัมพันธ์กับเสารายในชั้นที่ 6 และ 7 ออก จึงเสนอความเป็นไปได้ของรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธรบาทไว้เป็นสองแนวทาง คือ

แนวทางที่หนึ่ง หลังคามณฑปพระพุทธรบาทแบบห้ายอด เป็นรูปแบบมณฑปห้ายอดตามที่ระบุไว้ในพงศาวดารที่พระเจ้าเสือให้ต่อตัวอย่าง (ทำแบบจำลอง) ซึ่งการศึกษาได้ค้นหามณฑปห้ายอดที่ยังหลงเหลืออยู่

แต่ไม่พบตัวอย่างรูปแบบให้ศึกษาเปรียบเทียบ จึงใช้การเทียบเคียงรูปแบบจากเจดีย์ครอบรอยพระพุทธรบาทวัดพระพุทธราย จังหวัดสระบุรี ซึ่งประมาณการสร้างในช่วงกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย กับภาพจิตรกรรมบุษบกในอุโบสถวัดมหาเจดจี่ เมืองสกลนคร ประเทศเมียนมา ที่สันนิษฐานว่าเขียนโดยช่างเชลยอยุธยา แสดงภาพบุษบกธรรมาสน์เก้ายอด โดยมีบุษบกเล็กแทรกกับบุษบกใหญ่ เป็นแม่แบบในการศึกษาเพื่อสันนิษฐานรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธรบาทห้ายอดตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร

เจดีย์เหลี่ยมห้ายอด ครอบรอยพระพุทธรบาทวัดพระพุทธราย ไม่ปรากฏหลักฐานในการสร้างแต่พิจารณาจากรูปแบบเจดีย์อยู่ช่วงอยุธยาตอนปลาย โครงสร้างเจดีย์เป็นเจดีย์ขนาดเล็กก่อด้วยอิฐ ครอบรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานอยู่ภายในลักษณะของเจดีย์ห้ายอดเกิดจากการวางเจดีย์บริวารที่สันมุขทางเข้าทั้งสี่ทิศ โดยมีส่วนฐานแข่งสิงห์ห้อมเข้าไปกับฐานเจดีย์ใหญ่ (ภาพที่ 7)

ภาพจิตรกรรมบุษบกเก้ายอดภายในอุโบสถมหาเจดจี่ (ภาพที่ 8) คาดว่าเขียนโดยกลุ่มเชลยชาวอยุธยาที่ถูกกวาดต้อนไปหลังเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 สิ่งที่น่าสนใจ คือ วิธีเขียนภาพให้มีบุษบกเล็กยื่นมาจากบุษบกประธาน มีคันทวยค้ำรับน้ำหนักถ่วงลงเสา ที่ชั้นเชิงกลอนบุษบกประธานเชื่อมต่อกับบุษบกเล็ก มีเฉพาะส่วนยอดที่ขึ้นแยกจากบุษบกประธาน (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 7 เจดีย์ห้ายอด วัดพระพุทธราย จังหวัดสระบุรี (ที่มา : Thaipat Puchitchawakorn)

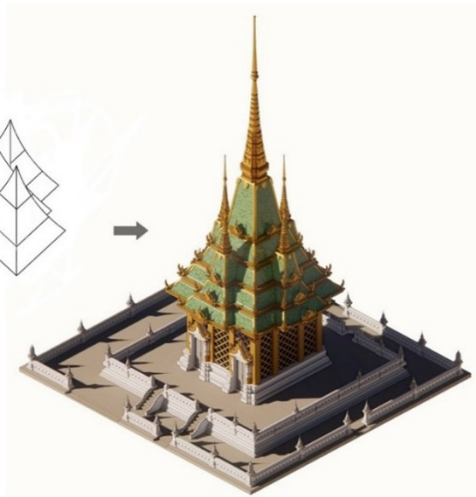
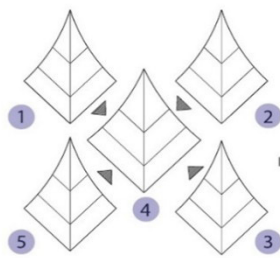
ภาพที่ 8 ภาพจิตรกรรมบุษบกเก้ายอด ในอุโบสถวัดมหาเตงดอจี (ที่มา : Isarachai Buranaut)

ภาพที่ 9 ภาพสันนิษฐานบุษบกเก้ายอดจากภาพจิตรกรรมบุษบกเก้ายอด ในอุโบสถวัดมหาเตงดอจี (ที่มา : Tawan Weerakoon)

สันนิษฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอด ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (แบบที่ 1)

แนวทางเบื้องต้นในการสันนิษฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอด จากภาพลายเส้นแสดงแนวคิดหลังคามณฑปห้ายอดที่เกิดจากการนำหลังคามณฑปประธานร่วมกับหลังคามณฑปย่อยอีกสี่หลัง รวมเข้าด้วยกันในแนวแกน

ภาพที่ 10 ภาพสามมิติแสดงแนวคิดและรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาท (แบบที่ 1) (ที่มา : Tawan Weerakoon)

แนวทางที่สอง มณฑปพระพุทธบาทแบบย่อมุมหลังคาเป็นแนวทางที่ผู้เขียนเสนอความเป็นไปได้ของมณฑปห้ายอดในอีกวิธีคิดหนึ่ง โดยอาศัยการปรากฏขึ้นของหลังคามณฑปย่อมุม ซึ่งปัจจุบันยังไม่สามารถกำหนดช่วงอายุที่เกิดขึ้นได้ ทั้งนี้หลักฐานที่ผู้เขียนใช้เป็นตัวอย่างล้วนอยู่ร่วมสมัยกับการบูรณะมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8

ชุมประตูประตูปมณฑปย่อมุม หลังสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ขึ้นครองราชย์ มีการสร้างพระอารามที่ประดิษฐานของพระองค์ ตั้งชื่อว่า วัดโพธิ์ประทับช้าง ที่พระอุโบสถปรากฏชุมประตูประตูปมณฑป ทำเป็นชุมประตูประตูปมณฑปมีย่อมุมซ้อนสามชั้นเชิงกลอน (ภาพที่ 11) ซึ่งชุมประตูประตูปมณฑปน่าจะเกิดขึ้นในช่วงนี้ เพราะหากเปรียบเทียบกับชุมประตูประตูปมณฑปที่สร้างขึ้นในสมัยพระเพทราชา ชุมประตูประตูปมณฑปด้านหน้าอุโบสถยังไม่ปรากฏทรงมณฑป นอกจากนั้นลักษณะชุมประตูประตูปมณฑปแบบหลังคาย่อมุมยังปรากฏที่อาคารมณฑปเล็กหลังพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี (ภาพที่ 12) (ปัจจุบันถูกรื้อทิ้งเมื่อคราวสร้างระเบียงคด สมัยรัชกาลที่ 5) ซึ่งทั้งสองวัดล้วนสัมพันธ์กับสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8

โดยอาศัยการขึ้นโครงสร้างจากชั้นเชิงกลอนแต่ละชั้น ในส่วนชั้นเชิงกลอนที่สามจะขึ้นยอดมณฑปแยกออกมาจากยอดมณฑปใหญ่ ที่หลังคามณฑปยังไม่มีการย่อมุม (ภาพที่ 10) แนวทางการขึ้นทรงมณฑปนี้สะท้อนจากวิธีคิดเจดีย์ห้ายอดวัดพระพุทธฉาย และรูปภาพจิตรกรรมบุษบกธรรมมาสน์ในอุโบสถวัดมหาเจดีย์

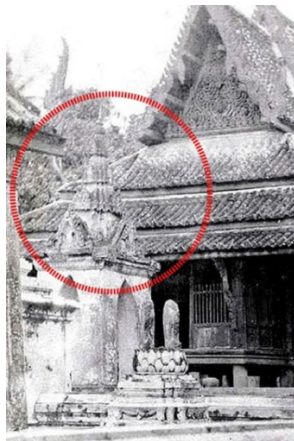
สันนิษฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอด ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (แบบที่ 2)

แนวทางในการสันนิษฐานมณฑปแบบย่อมุม เกิดจากแนวคิดการประกอบกันของหลังคามณฑปทรงสี่เหลี่ยมห้ายอดเข้าด้วยกันในระนาบเดียวกัน ก่อให้เกิดผังหลังคามณฑปแบบย่อมุม และทำให้เกิดรูปทรงหลังคามณฑปที่ยอดทั้งห้ารวมกันในมณฑปยอดเดียวที่มีย่อมุม แนวทางของหลังคามณฑปแบบย่อมุมใช้รูปแบบเดียวกับชุมประตูประตูปมณฑปและอาคารมณฑปเล็กหลังพระอุโบสถ วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี

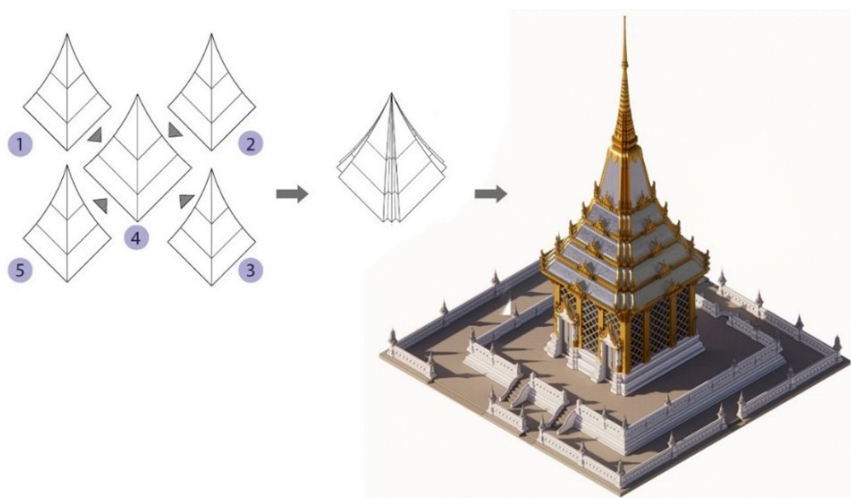
จากรูปแสดงแบบสันนิษฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทห้ายอดในแนวทางที่ 2 โดยมีย่อมุมที่ชั้นเชิงกลอนทุกชั้นจนถึงชั้นบัลลังก์ ก่อให้เกิดรูปทรงหลังคามณฑปแบบย่อมุม ผู้เขียนสันนิษฐานหลังคามณฑปมีการซ้อนชั้นเชิงกลอน 5 ชั้น และมีบันแถลงประดับที่กึ่งกลางหลังคา (ภาพที่ 13) ลักษณะของการประดับตกแต่งหลังคามณฑปยังไม่ซับซ้อนด้วยชุมบันแถลงในหลังคามณฑปพระพุทธบาทแบบรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 11 ซุ้มประตูทางเข้าทรงมณฑป อุโบสถวัดโพธิ์ประทับช้าง (ที่มา : Sittichai Sirirajmongkol)

ภาพที่ 12 มณฑปน้อยหลังอุโบสถ วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี (ที่มา : Chulalongkorn University, 2024, p. 76)

ภาพที่ 13 ภาพสามมิติแสดงแนวคิดและรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธรูป (แบบที่ 2) (ที่มา : Tawan Weerakoon)

บทสรุป

มณฑปพระพุทธบาทสระบุรี ถูกสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและได้รับการบูรณะในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 มีความเป็นไปได้ที่มณฑปพระพุทธบาทสระบุรีในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 มีหลังคาแบบห้ายอดตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ส่วนการสันนิษฐานรูปแบบหลังคามณฑปนำเสนอความเป็นไปได้ไว้เป็นสองแนวทาง โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสารและศิลปวัตถุเพื่อเป็นแนวทางการสันนิษฐานหลังคามณฑปเป็นสองรูปแบบ คือ แนวทางที่หนึ่ง หลังคามณฑปพระพุทธบาทที่มีลักษณะห้ายอดอย่างเด่นชัด โดยยอดมณฑปเล็กสี่ยอดแทรกออกจากยอดมณฑปใหญ่ในทิศทางสี่ ส่วนแนวทางที่สอง หลังคามณฑปพระพุทธบาทเป็นแบบย่อมุมที่เกิดจากหลังคามณฑปห้ายอดมารวมกันในระนาบของชั้นเชิงกลอนทุกชั้น หลังคาห้ายอดในแนวทางที่สอง จึงก่อเกิดในรูปทรงของหลังคามณฑปที่ทุกชั้นเชิงกลอนมีการย่อที่ชายคาทุกชั้น อย่างไรก็ตาม แนวทางความเป็นไปได้ของหลังคามณฑปพระพุทธบาทสระบุรี ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ซึ่งการศึกษานี้เสนอรูปแบบนั้น จากการวิเคราะห์ถึงหลักฐานรูปทรงหลังคามณฑปพระพุทธบาทสระบุรีที่ปรากฏในปัจจุบัน และหลักฐานจากงานศิลปสถาปัตยกรรมร่วมสมัยในยุคสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ที่ปรากฏการย่อที่มุมของหลังคามณฑป เชื่อว่าเป็นแนวทางของรูปแบบหลังคามณฑปพระพุทธบาทสระบุรี ในสมัยอยุธยาตอนปลาย และได้ส่งต่อรูปแบบหลังคามณฑปแบบย่อมุมสู่สมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนรูปทรงหลังคาในแนวทางที่หนึ่ง หากพิจารณาถึงรูปแบบหลังคาและการรับน้ำหนักของโครงสร้าง หากสร้างจริงในขนาดพื้นที่อาคารมณฑปพระพุทธบาท ต้องอาศัยโครงสร้างคันทวยค้ำขนาดใหญ่ที่จะรองรับชายคาที่ชั้นยอดมณฑปแทรกจากมณฑปใหญ่ได้ และในปัจจุบันยังไม่พบรูปแบบหลังคามณฑปในแนวทางที่หนึ่งปรากฏในพื้นที่การศึกษาอื่นเลย

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์หัวข้อเรื่อง “คติและพัฒนาการอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยา” หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

References

- Bunnawat Khamchan (บุญโหวาทคำจันทร์). (1959). Mahamakut Rajavidyalaya Press.
- Chulalongkorn University. (2024). **Wat Yai Suwannaram (วัดใหญ่สุวรรณาราม)**. Amarin Corporations.
- Collection of historical archives, volume 8 (collection of historical archives, part 7 and part 8) (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 (ประชุมพงศาวดารภาค 7 และภาค 8))**. (1964). Kurusapa Business Organization. <https://shorturl.asia/RSxie>
- Kaempfer, E. (2002). **Thailand in Kaempfer's records (ไทยในจดหมายเหตุแกมพ์เฟอร์)** (A. Saisuwan, Trans.; 5th ed.). The Fine Arts Department.
- Pakdeekham, S., & Pakdeekham, N. (2018). **Ayutthaya history from inscriptions: Inscriptions from the Ayutthaya period (ประวัติศาสตร์อยุธยาจากจารึก : จารึกสมัยอยุธยา)**. The Historical Society.
- Raben, R., & Na Pombejra, D. (Eds.). (1997). **In the king's trail: An 18th century Dutch journey to the Buddha's footprint**. The Royal Netherlands Embassy.
- Sinnugool, S. (2005). **Architecture for the enshrinement of Replica Buddha Footprints (สถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจำลอง)**. Faculty of Architecture, Chulalongkorn University.
- Sunthareerat, N. (2011). **A study of the Thai architectural design convention: Mondop - Budsabok order tired roofs (การศึกษาสถาปัตยกรรมไทยเครื่องยอดทรงมณฑป - บุษบก)** [Master's thesis, Chulalongkorn University]. Chulalongkorn University Intellectual Repository. <https://doi.org/10.58837/CHULA.THE.2011.2009>
- Utakul, N. (Trans.). (1965). **Travelogue of Ralph Fitch; and, records of Wilaphakhethara regarding the arrival of a Lankan embassy in Siam (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตซ์ และจดหมายเหตุของวิละภาเคทะระ เรื่องคณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม)**. Aksorn Samphan Press.
- The Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization). (2007, February 22).

Inscription on the wooden panels of the Busabok Preaching Throne, Wat Mani Chonlakhon (จารึกบนแผ่นไม้บุษบกธรรมาสน์ วัดมณีชลขันธ์). <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/2447>

The royal chronicles of Ayutthaya, Bradley edition (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล). (2006). (2nd ed.). Kositt.

The royal chronicles of Thonburi: The reign of King Borommaraça IV (King Taksin), Bradley edition (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระ

พระบรมราชาที่ 4 (สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) ฉบับหมอบรัดเล). (2008). (3rd ed.). Kositt.

The three testimonies of Ayutthaya: Testimony of the inhabitants of the old capital, testimony of Khun Luang Wat Pradu Songtham, and testimony of Khun Luang Ha Wat (ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง: คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม คำให้การขุนหลวงหาวัด). (2010). Saengdao.